

ЗНАННЯ – ТВОРЧИСТЬ – ОСВІТА

Г.М.Костроміна

викладач кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Стаття присвячена питанню про природу знання, чи є воно відображенням речі або це продуктивна суб'єктивна діяльність яка створює предмет знання. Розглядається взаємозв'язок знання та мови через поняття мовної системи.

Ключові слова: знання, епістемологія, гносеологія, суб'єктивна творча діяльність, відображення, мовна система.

Актуальність філософських досліджень знання зумовлена суперечливими проявами останнього в людській життєдіяльності. Досить гострою в ХХ ст. постала проблема співвідношення знання й моралі, знання й почуття, знання, віри та переконання; знання і освіти тощо. В зазначених співвідношеннях знання інколи розглядається як дещо спрощене, обмежене, таке, що суперечить життєвим запитам людини. Прагнення до знання сьогодні скоріше сприймається із застереженням, ніж із вітанням. Проте уявити собі сучасне людство поза прямою зацікавленістю в нарощуванні знання також неможливо. Через це особливо гострими сьогодні постають питання про гуманістичний зміст знання, зв'язок знання з людським розвитком, чуттєвістю, культурою, інформацією, освітніми та соціальними технологіями.

Роботи, прямо присвячені знанню, не є численними; серед філософів, що приділяли цьому увагу, назвемо І.В.Бичка, М.К.Вахтоміна, Ю.П.Ведіна, Л.Г.Джахая, Г.А.Геворкяна, П.В.Копніна, С.Б.Кримського, М.К.Мамардашвілі, М.О.Розова, Г.П.Щедровицького. В наш час праці та розробки названих авторів потребують переосмислення і збагачення.

Г.П.Щедровицькому належить ідея про те, що поруч із гносеологією має право на існування філософська теорія знання. Водночас термін "знання" – одне з найбільш вживаних як у філософських, так й інших наукових дослідженнях. Перелік імен тих авторів, які тою чи іншою мірою торкалися поняття знання, навіряд чи можна подати повним, проте слід виділити тих, хто суттєво сприяв проясненню питань про природу та сутність знання. Опосередковано, через вивчення інтелектуальних процесів та взаємодії пізнання із різними сферами людського духовного життя проблему знання досліджували С.С.Аверинцев, Н.Л.Автономова, В.Ф.Асмус, Г.С.Батищев, М.М.Бахтін, В.С.Біблер, Ю.М.Бородай, А.С.Богомолов, П.П.Гайденко, Д.І.Дубровський, Е.В.Іль-

єнков, В.В.Ільїн, В.В.Іванов, О.Т.Калінкін, О.В.Кезін, П.В.Копнін, В.А.Лекторський, М.К.Мамардашвілі, Ф.Т.Михайлов, Н.В.Мотрошилова, А.П.Огурцов, В.М.Топоров, В.С.Швицьков, О.І.Ракітов, С.Л.Рубінштейн, Г.І.Рузавін, В.С.Стьопін та деякі інші. Серед вітчизняних філософів, які зробили внесок у пояснення природи та сутності знання, його місця в процесах пізнання, інтелектуальної та соціальної діяльності людини варто згадати таких дослідників, як В.О.Андрушко, А.Т.Артюх, Є.М.Бистрицький, І.В.Бичко, В.І.Дирда, В.П.Іванов, В.М.Князев, С.Б.Кримський, В.П.Мельник, В.С.Ратніков, М.В.Попович, О.М.Сичивиця, А.М.Лой, В.П.Лисий, М.О.Булатов, О.І.Яценко, А.С.Канарський, А.І.Уйомов, В.І.Шинкарук, І.З.Цехмістро.

В дослідженні знання не можна обминути досягнень історії світової філософії. Пізнавальна проблематика починає розглядатися у філософських міркуваннях вже на самому їх історичному початку, проте вочевидь формується в античній філософії. Середньовічна філософська традиція великого значення надавала суб'єктивним і логічним аспектам пізнання, досить гостро ставила питання про співвідношення знання та віри, про природу загальних понять та значення для людини абсолютного знання. У найбільш деталізованих розробках проблема знання вперше постає в філософсько-методологічних пошуках Нового часу (гносеологічні концепції та філософські ідеї Ф.Бекона та Р.Декарта, Б.Спінози, Г.Ляйбніца, Дж.Локка, Дж.Берклі та Д.Юма), тому досягнення цієї епохи і важливі для визначення теми та проблеми статті. Від І.Канта бере початок традиція критицизму, а надалі вивчення знання стає більшою мірою епістемологічним (наприклад, праці Р.Порті). В сучасному дослідженні знання не можна не враховувати гегелівського розуміння діалектики абсолютного знання та тлумачення предметності мислення. Певний історичний інтерес становлять деякі ідеї вітчизняних філософів

Г.Сковороди, П.Юркевича, О.Потебні, В.Зеньковського, О.Гілярова, І.Франка, а також праці представників філософії російського релігійного ренесансу (С.Л.Франк, М.О.Лоський, М.О.Бердяєв, П.О.Флоренський, Л.Шестов).

Треба зазначити, що в сучасних епістемологічних дослідженнях домінують ідеї і концепції неklasичної філософії: здобутки А.Шопенгауера, численних шкіл позитивізму, неокантіанства, феноменології, сучасної аналітичної філософії, філософії науки та різних напрямів епістемологічних та когнітивних досліджень, зокрема – соціології знання, когнітивної психології, натуральної та радикальної епістемології тощо. В сучасній філософії досить поширеною є думка про те, що когнітивна проблематика належать до минулого філософської історії, що в ХХ ст. на заміну епістемологізму як методологічній установці прийшла герменевтика. В історії європейської філософії під епістемологією в більшості випадків розуміють метатеоретичні дослідження наукового знання (представники аналітичної філософії, англійські, польські, французькі філософи, деякі російські філософи, наприклад, В.Лекторський), через що епістемологія інколи набуває характеристик інструментальної науки, покликаної науковими методами дослідити стан та особливості побудови наукових знань. У межах різних філософських напрямів епістемологія врешті набуває відмінних тлумачень та розробок; реально існує не епістемологія, а різні епістемології. За таких умов ціла низка дослідників висловлюється про доцільність створення “загальної” або філософської епістемології. Відповідно до стилю мислення, який органічно притаманний так званому східноєвропейському типу філософствування, термін “гносеологія” здебільшого замінюється терміном “епістемологія”.

В глибокому аналізі феномену знання полягає цінність гносеологічних ідей І.Канта, і зокрема його “Критики чистого розуму”. Такого докладного аналізу ніхто до нього не здійснював, і тому ідеї Канта не втратили свого значення дотепер. За Кантом, ні органи чуття, ні мислення в його розсудливій і розумній формах не дають нам “речі в собі” такою, якою вона існує незалежно від свідомості. Знання не просто осягає поза його існуючу річ, а на основі форм чуттєвості і категорій розуму відтворює її як свій предмет. “Без чуттєвості, – писав він, – жоден предмет не був би нам даний, а без розсудку жоден не можна було б мислити. Думки без змісту порожні, споглядання без понять сліпі. Тому однаковою мірою необхідно свої поняття робити чуттєвими (тобто приєднувати до них в спогляданні предмет), а свої споглядання осягати розсудком (тобто підводити їх під поняття). Ці дві здатно-

сті не можуть виконувати функції одна одної. Розсудок нічого не може споглядати, а відчуття нічого не можуть мислити. Тільки з поєднання їх може виникнути знання” [3, 155].

Тому Кант вважав, що найголовніше в створенні знання – це синтез, який на його думку, є перше, на що ми повинні звернути увагу, якщо хочемо судити про походження наших знань. Різноманітність чуттєвого повинно бути “якимось чином проглянуто, сприйнято і пов’язано для отримання з нього знання. Під *синтезом* в найширшому сенсі я розумію приєднання різних уявлень одне до одного і розуміння їх багатоманітності у єдиному акті пізнання... Синтез багатоманітного (будь воно дане емпірично або а priori) породжує перш за все знання, яке початково може бути ще грубим і неясним, і тому потребує аналізу; проте саме синтез є те, що складає з елементів знання і поєднує їх в певний зміст” [3, 173]. При цьому джерело цього синтезу – суб’єкт, самодіяльність його душі. “Зв’язок багатоманітного взагалі ніколи не може бути сприйнятий нами через відчуття, – пише Кант, – і, отже, не може також міститися в чистій формі чуттєвого споглядання, адже він є актом спонтанної здатності уявлення. Серед всіх уявлень зв’язок є єдине, яке не дається об’єктом, а може бути створене тільки самим суб’єктом, бо воно є актом його самодіяльності” [3, 190]. Підкреслимо, що знання за Кантом продукується, акумулюється, інтегрується суб’єктом в його власній синтетичній пізнавальній діяльності, тобто створюється ним і є продуктом суб’єктивної творчості. Кантом поставлена в центр уваги активність суб’єкта, що пізнає, суб’єктивність знання, що дало поштовх до розгляду відображення не як відбитка, зліпка з речі, а як продуктивної діяльності.

Звідси витікає, що в гносеології Канта треба строго розрізняти поняття “річ в собі” і “предмет”. Перше існує поза людиною, а друге створюється його знанням на основі синтезу, в основі якого лежить суб’єктивна діяльність уяви. Предмет не співпадає з “річчю в собі”, знання не є відображенням, що є копією її. У цьому полягає як агностицизм Канта, так і те, з чого починається поворотний пункт у вирішенні гносеологічних проблем на принципово іншій – діяльній основі. Знання — не просто механічне копіювання речі, а суб’єктивна активність, в результаті якої створюється предмет пізнання або образ, схема можливої речі.

Постає проблема – чи є знання віддзеркаленням речі або продуктивна суб’єктивна діяльність, що створює предмет знання? У змістовній роботі Ю.Бородая “Уява і теорія пізнання” йдеться про те, що “Кант достатньо “однозначно” відповів на це питання. “Однозначно” рівно настільки, наскільки це може зро-

бити філософ, що не виходить за рамки філософії і розуміє лише природу чуттєвої суб'єктивної діяльності, а не об'єктивної, матеріальної праці. "Чуттєве поняття" Канта, хотів чи не хотів він того, виявлялося і "відображенням, і суб'єктивною діяльністю; а точніше – діяльним, доцільним, практично направленим відображенням! При цьому власне відображення поняття є лише настільки, наскільки воно безперервно "виправдовує" себе в процесі матеріальної практичної діяльності" [3, 94].

Як представляється, заслуга Канта не в однозначній відповіді на це питання і навіть не в достатньо усвідомленій постановці його. Але з кантівського аналізу знання слідує і ця постановка питання, і пошуки тієї однозначної відповіді, до якої прийшов діалектичний матеріалізм. Саме знання як форма діяльності ідеальне. Воно – внутрішній образ, форма речі, яка існує лише в діяльності людини, у формах його свідомості та волі, як потреба, спонукка і мета людської діяльності. Тому поширене визначення знання як мовної або знакової системи є обмеженим і однобічним, оскільки мова, знак – лише форма здійснення і виразу знання. До того ж знання в історичному русі пізнання уточнюється, шліфується, розвивається. Воно є процесом руху від незнання і донаукового (безпосередньо-чуттєвого споглядання) до емпіричного та теоретичного і далі – до наукового знання. Тому слушним є визначення науки як загальної суспільної форми розвитку знання, що є надособовою і об'єктивною.

Так, камінь як "річ в собі" існує незалежно від людини. Але для людини перш за все важливо не тільки отримати знання про камінь, але і виробити ідеї (форми) тих речей, які вона, людина, може виготовити для себе з каменя. Наприклад, щоб зробити сокиру, ідея її повинна бути відображенням об'єктивних властивостей каменя, але за формою вона має відповідати потребам людини, її цілям, тобто тим речам, які вироблятимуться за допомогою сокири і задовольнятимуть людські потреби.

Два твердження про знання (як про суб'єктивну творчу діяльність і як про відображення) не тільки узгоджуються між собою, але необхідно припускають одне одного. Знання може бути тільки діяльним, тобто суб'єктивним, практично направленим відображенням об'єктивної реальності. Суб'єктивна діяльність без віддзеркалення приводить не до творчості, не до створення необхідних людині речей, відповідних до мети і суспільної потреби, а до суб'єктивізму, свавілля, що не дає бажаних практичних результатів. У цьому плані метод матеріалістичної діалектики – це вивчення дійсності не тільки такою, яка вона є сама по собі, але і такою, якою вона не є, а

якою вона могла б бути з погляду внутрішніх властивих (іманентних) можливостей її подальшого перетворення і розвитку з точки зору того, що потрібно людині. Тут справа в зміні, що спричиняє діяльність людини, яка не лише руйнує, розриває зв'язки об'єктивного світу речей, але і встановлює спільність, новий зв'язок в олюдненій, культурній формі. І в цьому вже полягає момент творчості, відльоту від реальності, політ фантазії і продуктивної уяви. Не двійник речі, природи відтворюється при цьому, а створена людиною чуттєво-надчуттєва форма дійсності, що містить частку ідеального, духу, свідомості.

Постає питання, яким же чином можна знати внутрішньо властиві потенційні можливості розвитку явища, що існують у формі ніщо, небуття, якщо ніяким чином не відображати самого цього явища в собі? Де ж тоді свідчення того, що йдеться про можливості розвитку саме цього, а не іншого предмету? Адже заперечення того, що знання є відображення об'єкту, рівнозначно позбавленню його об'єктивного, предметного змісту.

Таким чином, справа в тому, щоб не відкидати поняття відображення, коли йдеться про суть знання, а наповнювати його новим змістом, встановлювати його органічний зв'язок з суб'єктивною, чуттєво-практичною діяльністю людини.

Знання як відображення – це не копіювання речі в якихось матеріальних формах, не створення речі-двійника, а форма людської діяльності, що визначається властивостями і закономірностями речі, узятими в їх розвитку. Як відзначає В.А. Лекторський, матеріалістична "філософія не тільки підкреслює ту принципову обставину, що знання є не ідеальний предмет, а відношення відображення. Вона розкриває далі природу цього відношення: процес відображення суб'єктом об'єкту є форма діяльності суб'єкта з об'єктом, а саме: такого роду діяльність, зміст якої визначається об'єктом тою мірою, якою об'єкт пізнавально освоюється суб'єктом" [5, 90].

Можна дати ще одне визначення знання: знання є формою діяльності суб'єкта, в якій доцільно, практично-спрямовано відображені речі, процеси об'єктивної реальності.

Можливість оперувати знанням як чимось реально даним, розвивати його, передавати іншим людям пов'язано з тим, що знання як форма діяльності людини ідеально. Воно дає образ, форму речі, яка існує не тільки в діяльності людини, у формах її свідомості і волі, "як форма" речі, але поза цією річчю, а саме в людині "як внутрішній образ, як потреба, як спонукка і мета людської діяльності" [2, 219-221]. Знання при цьому існує і реально, приймаючи визначену чуттєво сприйману фо-

рму виразу знаків, мови, в якій ці внутрішні форми, образи речей пов'язуються з предметами певного виду (звуками, графічними зображеннями).

Якби знання не було виражене за допомогою мови, ним не можна було б оперувати в суспільстві, передавати від покоління до покоління, від одного іншому, наприклад, план створення будівлі, який є в голові, можливо передати комусь тільки тоді, коли він буде виражений в тій або іншій чуттєво-сприйманій формі. Знання набувають предметного втілення через стадію мови.

Але поняття мови в сучасній літературі набуває дуже широкого значення і далеко виходить за межі того, що зазвичай розуміють під мовою, коли говорять про рідну мову, протиставляючи її іноземним. На думку М.В.Поповича виникло поняття мовної системи, що має дуже мало спільної з традиційним лінгвістичним розумінням мови. Дійсно, тепер уже нікого не дивує вираз Нільса Бора: "Математика – це більше, ніж наука, це – мова науки". Але не тільки математика, а будь-яка інша наука є мовою.

Визначенням однієї з істотних функцій мови, що охоплює як звичайні, або природні мови, що оперують словами і реченнями, так і штучні мови наук із спеціальною символікою, може бути наступне: мова – форма існування знання у вигляді системи знаків. Звідси і саме знання завжди виступає у вигляді якоїсь мови. Твердження "Знання – мовна система" також є визначенням лише однієї з його сторін.

Знання, являючи собою мовну систему, утворює своєрідний світ, що має певну структуру, яка за відомими правилами включає зв'язок між створюючими її елементами. Ця система має свої закони побудови і функціонування, вона безперервно збагачується новими елементами, змінює свою структуру і т.п., причому закони функціонування цієї системи відносно самостійні і не пов'язані безпосередньо з речами і процесами об'єктивної реальності і їх відображеннями в голові людини.

Вирвавши який-небудь елемент цієї системи, безплідно намагатися вирішити питання про ізоморфізм його структури і структури речей і процесів. Він набуває сенсу тільки в системі; завдяки цьому він займає місце в тій формі людської діяльності, за допомогою якої доцільно практично перетворюються речі і

процеси об'єктивної реальності. Порівняння елементу мовної системи і його структури з фрагментом об'єктивної реальності і вирішення, таким чином, питання про його відповідність, або, як ще говорять, істинність, неможливо. Сама по собі, поза відношенням до завдань чуттєво-матеріальної практичної діяльності, жодна мовна система по суті не є знанням, а тому безглуздо ставити питання про її істинність або помилковість.

Таким чином, як узагальнене визначення знання можна сформулювати наступне: знання як необхідний елемент і передумова практичного відношення людини до світу є процесом створення ідей, що цілеспрямовано, ідеально відображає об'єктивну реальність у формах її діяльності та існує у вигляді певної мовної системи. Різні сторони складного явища, званого знанням, не просто співіснують, а неминуче припускають одна одну. Перетворення однієї з цих сторін на абсолют завжди приводило до однобічного, а значить, і невірному уявлення про суть знання і його місце в процесі суспільного життя людини, її виховання і освіти. Тільки в цілому, в органічному зв'язку його утворюючих елементів воно дає істину про знання.

За В.А.Лекторським, знання – продукт людської діяльності, який відтворює в специфічній формі, відображає дійсне положення справ насправді: суть предметів, відносини, події, процеси. В науці знання набуває теоретичної форми виразу і узагальнення. Знання також виступає як розуміння об'єктивного змісту реальності та знання в сенсі уміння відтворити об'єкт у формі людської діяльності – чуттєво-практичної і теоретичної.

Знання – суб'єктивна діяльність, суб'єктивна форма (тобто діяльна форма) відображення об'єктивної реальності у формах діяльності людини: практичне відтворення об'єктивного в предметі, засобі, вмінні; у змісті теоретичної діяльності – розумових форм, понять, принципів, теорій; у теоретичному відтворенні суті явища, процесу – у формі істини.

Дослідження природи знання має велике значення для освіти, оскільки дозволяє виявити підстави для вдосконалення як вже існуючих освітніх систем та моделей, так і для створення новітніх які відповідають новим практикам та вимогам університетів дослідницького типу і новій повсякденності суспільства, що змінюється.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородай Ю.* Воображение и теория познания (Критический очерк кантовского учения о продуктивной способности воображения). – М.: Высшая школа, 1966. – 150 с.
2. *Ильенков Э.В.* Идеальное // *Философская энциклопедия.* – Т. 2. – М.: Политиздат, 1962. – С. 219-221.
3. *Кант И.* Критика чистого раз ума // *Сочинения:* В 6 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1964. – С. 69-757.
4. *Копнин П.В.* Гносеологические и логические основы науки. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
5. *Лекторский В.А.* Проблема субъекта и объекта в классической и современной буржуазной философии. – М.: Высшая школа, 1965. – С. 90.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2009 р.

